I

Пречудовий літній поранок. У холоднім легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито, мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кождої стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур’яну, що стелиться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря сине, чаруюче око блавату, або квітка куколю, або дівоче паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали свердщки на всілякі лади, забриніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарана, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють в поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе ввечір. Вечором спечуть та зварять що там треба,— а весь день божистий не дбають. Запопадні господині, хоть куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще добра; будиночки нові, просторі, опрятні, худібка красна, що господи, гладке кожде, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда, жебручого Зарубу в хату,

обшила, обхамрала,— та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоть рака лазь, усе поставить на своїм. Хоть волосся в неї і сивіло, то лице її було червоне і здорове, як цвикльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все уривчасто і якось мов сердито. Жарту або якого іншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кождому, аби хто, вміла дотяти своїм острим язиком. Правда, кажуть, не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави та бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай лишився у неї ще й дотепер, хоть ніколи п’янство не довело її до того, щоб розтринькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горівки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волосся червоне, очка маленькі, хитрі, як у якого татарина, сам великий, голова, як макітра, а губи, мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ,— най його там божа мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати, як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І нібито не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть, "має неруш у руках". Чи вночі пару снопів із поля, чи вдень деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, та й то, чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змиє її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому-то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього, та й годі.

Але вкінці трафилася-таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату,

що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робочих, та терпливе, послушне і покірливе серце. Ой , зазнала ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселості?..

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина-наймит Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псалтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоччя сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він, співаючи, не тямив о світі ані о собі. Худоба брела ніворотом. А як хто інший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумановатий. З чого йому таке пішло, бог знає. Може, також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня,— Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали остатню іскорку дитинячої свободи і живості. Маєток зслиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердшу школу. Тут його, допікали не стільки бійкою, скільки голодом та тою ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла з’їдати чужу душу, як іржа залізо. А Василь мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить, як туман, а скоро тільки вирветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво, галайкоче без тями, людям насміх, а собі, мабуть, на полекшу, а бодай на забуття, на оп’яніння та безтямність.

II

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось, ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відмовила Горпина. її гарне молоде лице світилося здоровим рум'янцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоть, правду сказавши, не раз і Горпині доводилося куштувати гіркої від матері або від брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як кота загорілого, та тепер добивають! — шепнула, ніби сама до себе, Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок, як ворота! — кричала дальше.— Не бійся, моя кіточко, і ти би варта з ним на одну гилю! Зійшлися обоє, та й зараз одно над другим і жалується. Ей, божа би вам мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом пóлельом поводитеся.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте? — огризнулася Горпина.— Та й як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, й камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, роби-те! — протягаючи слова, передразнила Лесиха.— Так робите, як той, у кого глиняні руки і капустяна голова. Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стілько потіхи, як із торічного снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе,— відізвалася прудко до невістки,— ставай он тут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди,— а я на прилуду!

Поставали.

— Господи помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, зв’язала снопок і відставила його набік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум’яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з пашнистого бур’яну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Сверщки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже польове повітря, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут зав’яжеться,— стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так се пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає сміліша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;

Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти, неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки.— Чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна; слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з іншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Що ж бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як — оса? — відрекла вона, зібравшися якось на відвагу, але не підводячи голови.— Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не те. Лацно вам виварачати.

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, небого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала її все піджинати, майже півзагону собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять та час від часу серп бренькне о камінець.

Горпина десь сперегодом затягла другу пісню. Зібралося Анні на тугу й жалощі, і вона також силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно і переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,

Як промінноє коло;

Вийди, миленька, вийди, серденько,—

Промов до мене слово!

Рада би-м вийти, рада би-м вийти,

До тебе говорити,—

Та лежить нелюб по правій руці,

Боюся го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів спідлоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту ж пісню, не лиш уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте-бо ви, мамо, Анні спокій!—з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста! — скрикнула мати.— Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, почому локоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов економ. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополуднували і, не спочиваючи, взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Свердцки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов острий кремінний пісок. Окрім свердків, усе затихло, все поховалося в тінь перед палющим сонячним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря з-під лісу.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із лісу долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку

Сидів дідько в черепочку,

А ми його не пізнали...

Гей...

(оте "гей" тяглося безконечно довго).

мати ж моя, мати,

Пусти мене погуляти...

Го-о-о-а-усподи, воззвах тебі, услиши мя!..

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю, гей! Василю, гей! Дідьча би тобі мати в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнадцятий, на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із лісу. Те "лой" тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з-під лісу.—А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой, туду, ду, ду, ду, ду, ду, за волами я йду! — репетував Галай з лісу.

Косар, мабуть, стратив терпливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Ввігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чути було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра,— промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно.— Богу дякувати, що ми тут нині впоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищі схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любов до вродливого чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! Хопти узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай телята напій! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім-однісінькім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп-первак, гордо помела за нею. Остатня прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого бур’яну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радості і стовпилися

разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожду йти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій цілоденний запас молока.

IV

Уже геть-геть смерклося. У Лесихи затоплено в печі, і огонь палає ярким червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшися сварки Лесихи і відібравши зо два бухнаки межи плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а трохи згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом’яний капелюх на лаву і сів кінець стола,

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані,— відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, газдине, де твої серпи лежать?

— Або де ж? Адже в сінях над одвірком! Де ж би мали?..

— Ага! Аби я був троха не діздрів, був би собі ногу на вік-віченний просадив! Під самим порогом!

— То, певно, коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вкололо те слово. "Нащо ж ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна!" Такі гадки тислися їй до голови, але смілості не було у неї кинути й собі ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха.— Ти, непотрібе, огонь у печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями та й коромислом, рипнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Коби-м була така красна, як та зоря ясна,

Світила би-м миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові свердцки цвіркочуть! — відізвався сердито Гнат, роздягаючись.— Мамо, не висилайте її ніколи вечором за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха.— Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосє обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ляг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ей, най-но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати.— Що вам такого припало? От, слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, аби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут із неї адукат! — відкрикнув на постелі Гнат.— А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!..

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї м’яку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим, і ножечкам приходящим, і головам вислухащим,— зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може, переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може, пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледве чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебрі,

Та й лозовоє пруття;

Люблю тя, дівча, люблю, серденько,

Про людей не візьму тя.

Не так про людей, не так про людей,

Отець-мати не велить...

Мене за тобов, мене за тобов

Само серденько болить!

— Жінко, ти, каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася миші ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилася довго, горячо, простими, сердечними словами.

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра,— шептав за нею Митро.— Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигону на Лесишину хату, а далі й задумався.

"Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть ї стара Лесиха за мене?" — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти щосили, а чи що з того вийде?.. Таке-то наше гречане. . .

Зітхнув важко, витяг сопівку з-за пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно, немовби в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила його стара мати. З-між густих зелених верб чути було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,

Кажуть люди: день білий!

Ой вийди, вийди, хороша дівчино,

Поговори зо мною!

Лолин, у червні 1876